

Els treballs del jesuïta Julio Furgús a San Antón, d'Oriola, i a Las Laderas del Castillo, a Callosa de Segura, van posar al descobert, a començament del segle xx, una elevada quantitat de sepultures, que el mateix Furgús arribà a avaluar en prop d'un miler, en el jaciment oriolà (Furgús, 1939). Segons la seua opinió, es tractava d'una necròpoli, descartant l'existència d'un poblat, a pesar de les observacions que Henri Siret (1905) li fera respecte al fet que es tractava del mateix

LA MORT A L'ARGAR ALACANTÍ. EL TABAIÀ COM A PARADIGMA

(ASP, VINALOPÓ MITJÀ, ALACANT)

MAURO S. HERNÁNDEZ PÉREZ
Universitat d'Alacant

JUAN ANTONIO LÓPEZ PADILLA
MARQ. Museu Arqueològic Provincial
d'Alacant

poble que la civilització d'El Argar, que soterrava els seus morts en el sòl dels habitatges.

Serien aquestes tombes en l'interior de poblat, juntament amb el nombre i la tipologia de l'utilatge metàl·lic i les característiques morfològiques de les ceràmiques, les que van permetre d'identificar en el territori valencià, fa ja més de mig segle, dues cultures —el bronze argàric i el bronze valencià—, les *fronteres* de les quals oscil·laren entre les conques del Segura i del Vinalopó, concretant-se ara en els contraforts del Sistema Prebètic meridional, incloent-hi, en el primer, les terres alacantines del Baix Segura, el Baix Vinalopó i part de l'Alacantí.

Actualment, el gros de la informació disponible sobre l'Argar alacantí continua procedint, a pesar del temps transcorregut, de les excavacions dutes a terme

Figura 1. Enterrament en cista de maçoneria amb albarda i vas ceràmic carenat.

fa més d'un segle per Julio Furgús a Oriola i a Callosa de Segura i, anys més tard, per Josep Colominas en aquest últim jaciment, almenys pel que fa als aixovars depositats en les tombes i, en el cas del jaciment callosí, pel que fa als seus tipus. De la resta d'assentaments argàrics coneguts, només en uns altres quatre s'han dut a terme excavacions arqueològiques: el Pic de les Moreres (Crevillent), Caramoro I (Elx), el Tabaià (Asp) i la Illeta dels Banyets (el Campello). Pràcticament en tots ells —amb l'única excepció del Pic de les Moreres— es van documentar sepultures, sobre les quals, en major o menor mesura, s'han avançat dades (González i Ruiz, 1995; Hernández, 1990, 1997a; De Miguel, 2001, 2003; López, Belmonte i De Miguel, 2006; Simón, 1997), a les quals caldria afegir algunes notícies, més o menys confuses, d'una cista trobada en el jaciment elxà del Puntal del Búho, del qual es disposa, almenys, d'una fotografia i d'una reconstrucció en el Museu de l'Alcúdia d'Elx (Ramos Folqués, 1989; Jover i López, 1997) i una sepultura doble al Cabezo Pardo, a San Isidro de Albaterra, localitzada en les excavacions que un de nosaltres (Juan Antonio López

Padilla) hi està duent a terme, des de l'any 2006, en el marc d'un projecte sobre la cultura argàrica al Baix Segura alacantí.

Deixant de banda la incompleta, i de vegades contradictòria, informació procedent de les excavacions de Furgús i de Colominas en els jaciments de San Antón i de Laderas del Castillo i de la conservada en la documentació de la Illeta dels Banyets (López, Belmonte i De Miguel, 2006), la necròpoli del Tabaià, de la qual, en aquesta exposició, es reproduïx una de les tombes (Fig.1), aporta una informació interessant i variada sobre les pràctiques funeràries argàriques en territori alacantí, d'acord amb el conjunt de sepultures relativament important exhumades entre 1987 i 1991.

El jaciment del Tabaià s'estén pel cim i els vessants de l'extrem de la serra del mateix nom que dóna sobre el riu Vinalopó, en el punt on el seu llit s'estreny i fa pràcticament impossible el seu accés directe des d'aquest, si bé, no sense certes dificultats, es pot arribar a la zona ocupada, sobre el curs del riu, pels vessants laterals, on s'han constatat evidències del bronze final. També es pot accedir al poblat des del Portitxol, en l'altre extrem de la Serra, que en direcció longitudinal separa les conques mitjana i baixa del Vinalopó.

S'ha proposat una extensió de prop de mitja hectàrea, que s'estén des de la cota 260 fins a la de 325 metres sobre el nivell del mar, encara que en diversos punts del vessant SE, que no és possible de precisar per la seua rostària i per la seua intensa erosió, s'arreglè un interessant conjunt de ceràmiques i objectes metàl·lics del bronze, sobre el qual les contradiccions

dels informadors no ha permés de precisar-ne la ubicació exacta ni, fins i tot, si tots els objectes inventariats es trobaven pròxims (Hernández i López, 1992).

Per la seua posició estratègica, per l'ampli domini visual de les terres del Baix Vinalopó del Vinalopó Mitjà i per la seua llarga ocupació, el Tabayà és reiteradament citat en tots els estudis sobre el II mil·lenni aC en les terres valencianes i el sud-est peninsular des del moment que Juan Francisco Navarro Mederos fera públic, en 1980, un important conjunt de ceràmiques i utensilis metàl·lics, lítics i ossis, repartit per diverses col·leccions privades de Novelda, fruit de nombroses actuacions clandestines en l'últim terç del segle passat, i que actualment està depositat en el Museu Municipal de Novelda; així mateix, també va ser alterat per activitats agrícoles, que van remoure els nivells del bronze final i, en alguns punts, també els del bronze tardà. Les excavacions dutes a terme entre 1987 i 1991 permeteren de constatar una ocupació ininterrompuda, almenys pel que fa a la plataforma inferior, en la qual, almenys en un dels talls, s'arribà a la roca amb l'extensió suficient per a identificar un bronze inicial amb què s'associa un banc o escudeller amb una sitja o petit depòsit reblit de fragments de fauna, carbons i ceràmiques, algunes amb decoració incisa. Damunt d'aquest nivell d'ocupació inicial, que pels seus materials és inqüestionablement de l'edat del bronze, se'n superposa un altre que, si hem de jutjar per les zones excavades, s'estén amb una potència desigual per tota la plataforma inferior, a la qual s'associen uns quants sòls d'ocupació, uns grossos murs de pedra, que formen part d'unitats habitacionals par-

cialment excavades, i diverses sepultures. Es tracta d'un nivell que, sens dubte, es correspon amb el bronze argàric. Sobre aquest, se'n va localitzar un altre del bronze tardà que en alguns punts es trobava afectat per remocions agrícoles i per actuacions clandestines, i, de manera dispersa, restes del bronze final que apareixien mesclats amb altres del bronze Tardà, en el nivell I d'alguns dels talls. Aquestes excavacions, sobre les quals s'han publicat alguns avanços, es van plantejar per a obtenir una seqüència de l'edat del bronze que servira de suport als diversos estudis de caràcter arqueogràfic que en els seus inicis es duen a terme en la Universitat d'Alacant sota la direcció d'un de nosaltres.

Durant les campanyes d'excavació realitzades entre 1987 i 1991, es van documentar un total d'onze sepultures, algunes d'elles dels moments finals de l'ocupació del jaciment, ja que es trobaven pràcticament en superfície i, almenys tres d'elles, havien sigut saquejades per a extraure'ls els objectes que tingueren adherits al seu cos. Altres, per la seua situació estratigràfica, pel tipus de tomba i, excepcionalment, per l'aixovar, són inqüestionablement argàriques.

Es tracta, majoritàriament, de cistes de maçoneria o fosses amb les parets parcialment o completament revestides de pedra (Fig. 2). No obstant això, també s'han trobat diverses sepultures en fosses simples i una sepultura en urna d'un xiquet d'uns cinc anys, amb cribra orbitalària de tipus A de Knip en el costat dret i hipoplàsia de l'esmalt (De Miguel, 2003: 265). Aquesta última resulta especialment rellevant ja que, al marge de les del Tabayà —on ja es coneixia l'existència d'almenys

Figura 2. Enterrament en cista de maçoneria. Individu adult de sexe masculí.

una altra sepultura d'aquest tipus, l'aixovar de la qual s'exhibeix actualment en el Museu Arqueològic de Novelda— i de les localitzades per Furgús i Colominas a San Antón i a Laderas del Castillo, no s'han documentat inhumacions en urnes en la resta de jaciments argàrics d'Alacant. La sepultura infantil no tenia aixovar, mentre que la depositada a Novelda contenia el cadàver d'una dona amb un aixovar compost per un anell/orellal de coure, una tulipa amb la línia de carena en el terç inferior i dos punxons de banya (Jover i López, 1997: 56).

D'acord amb les dades registrades en les cistes d'aquest tipus en el jaciment, pareix clar que la seua construcció s'iniciava amb l'excavació d'una fossa en l'interior de la qual es disposava després una caixa de maçoneria que s'adossava al perímetre intern d'aquella delimitant un espai, generalment reduït, destinat a depositar el cadàver i, si és el cas, els objectes d'aixovar que l'acompanyaven. Després, la caixa es cobria mitjançant un entramat de branques grosses i maçoneria d'una grandària mitjana o menuda que, amb el temps, acabaria sempre desplomant-se sobre la sepultura una vegada que els travessers de fusta es podrien i desapareixien; tot això confereix a aquestes tombes aqueixa aparença *tumular* amb què van ser descrites per Furgús en excavar-les a San Antón (Jover i López, 1997: 79) i que ja criticara encertadament Henri Siret (1905: 377).

D'acord amb els estudis paleoantropològics duts a terme per María Paz de Miguel (2003), tots els inhumats en les cistes de maçoneria localitzades en el jaciment eren barons, o probablement barons, i tots adults o adults joves. Tan sols tres d'aquestes tombes contenen aixovar i només una un objecte metàl·lic. Aquesta última va ser excavada durant la campanya de 1988 en la capa VI del tall 11. La cista, d'1,30 metres de llarga i uns 45 cm d'ampla, estava formada per pedres d'una grandària mitjana; la cobrien unes altres de similars que, en afonar-se, havien produït una acusada fragmentació dels ossos. L'esquelet corresponia a un individu masculí adult, jove, de 167 cm d'alçada, amb escàs desgast dental, tosca dentària i una lleugera hipoplàsia de l'esmalt (De Miguel, 2003: 265); es va

Figura 3. Enterrament en cista.

col·locar en posició de decúbit supí amb les cames lleugerament flexionades cap a la dreta, en una posició que, segons la nostra opinió, indica que en origen degueren estar doblegades cap amunt, igual com s'ha registrat en altres tombes argàriques —tomba 3 del Cerro del Culantrillo (García Sánchez, 1963: 72), tomba 12 de Madres Mercedarias (Martínez, Ponce i Ayala, 1996: 44) o la tomba 14 del Cerro de la Virgen (Schüle, 1980: f. 117a), entre altres. El seu aixovar es componia d'un vas menut carenat, de 5,8 cm d'alçària i 7,9 cm de diàmetre de boca i carena, i una alabarda de 17 cm de llarga amb una marcada nervadura central amb sis reblons que conservaven restes de la fusta del mànec (Badal, 1980), que devia sostindre amb la mà dreta a l'altura del baix ventre.

La resta dels sepulcres en les cistes de maçoneria del Tabaià (Fig.3), dos d'ells localitzats en les campan-

yes de 1987 i 1991 en el tall 7, i un tercer en la campanya de 1991 en el tall 16, es van depositar en posicions encollides, amb les cames i els braços flexionats i els genolls i els colzes pròxims entre si, a vegades en contacte directe. La majoria dels esquelets es trobaven recolzats sobre el costat esquerre, al contrari que els trobats en els sepulcres en fossa —tombes del tall 10 de la campanya de 1988 i del tall 7 de la campanya de 1991. En la primera, amb un molí es protegia el cap d'un baró adult, que feia 167 cm d'alçada, amb tosca, malaltia periodontal i artrosi en les articulacions costal i vertebral amb les costelles (De Miguel, 2003: 265).

En el cas de la tomba del tall 16, capa III, els enderrocs que havien caigut sobre l'esquelet i unes condicions de conservació particulars van permetre comprovar que el difunt —un home adult d'aproximadament 1,68 m de talla, amb pèrdua *post mortem* de diverses

peces dentals, tosca dentària, malaltia periodontal, artrosi en vèrtebres cervicals, dorsals i lumbars i fractura de Colles en el radi esquerre amb artrosi posttraumàtica (De Miguel, 2003: 256)— vestia un tratge o sudari que li cobria el cos almenys fins als genolls, ja que en contacte directe sobre els ossos i davall d'algunes de les pedres de la tapa de la cista desplomades sobre ells es localitzaren unes finíssimes làmines que corresponien a diminuts fragments de teixit —possiblement lli— que per circumstàncies que se'ns escapen havien patit un procés de dessecació que les havia preservades *in situ*. Lamentablement, un desgraciat incident féu desaparèixer aquestes restes juntament amb els altres elements continguts en la tomba, a excepció dels ossos de l'esquelet i els d'una pota de cabrit que es trobava depositada al costat del crani. No obstant això, durant l'excavació es va poder comprovar que l'individu lluia les restes d'un braçalet de marfil en el braç dret, per davall del colze, i que al costat de l'ofrena càrnia hi havia també un cudol de dimensió mitjana.

Aquest últim objecte, encara que únic en el registre funerari del jaciment, en canvi no resulta excepcional ni en el registre d'altres jaciments argàrics alacantins ni tampoc en el de la resta del territori argàric peninsular. En efecte, els germans Henri i Louis Siret (1890: 250) ja mencionaven que moltes sepultures d'El Oficio contenen cantals «de la grandària d'un puny», que, al seu entendre, devien ser percussors semblants als que també van documentar en algunes tombes d'El Argar (Siret i Siret, 1890: 170), i igualment coneguda és la menció de nombrosos cantals depositats en algunes

sepultures de San Antón (Furgús, 1937: 57). En tot cas, la seua desaparició ens impedeix hui avaluar-ne la importància en relació amb l'aixovar d'aquesta tomba i establir possibles vinculacions entre el sepulcre i determinades activitats productives, com s'ha assenyalat recentment per a la tomba 3 de Los Cipreses (Delgado i Risch, 2006).

Pel que fa a la resta dels aixovars en les altres tombes, tan sols es pot mencionar un bol de ceràmica que acompanyava l'adolescent inhumat en la tomba del tall 7 en la campanya de 1991 (De Miguel, 2003). La resta d'elements inclosos en les sepultures corresponen a restes òssies de fauna pertanyents a les ofrenes càrnies que, com s'ha apuntat (Aranda i Esquivel, 2006), degueren formar part d'algun tipus de festí o banquet funerari inclòs en el ritu de soterrament. En la major part dels casos documentats en el Tabaià, les restes corresponen a extremitats anteriors d'ovidocaprins i, en un cas, a lagomorfs.

D'acord amb les dades registrades durant l'excavació, l'orientació de les cistes de maçoneria del Tabaià era majoritàriament est/oest —només la tomba 4 presentava una orientació nord-est/sud-oest— mentre que els sepulcres en fossa presentaven majoritàriament una orientació sud/nord.

Pràcticament en superfície i a penes cobertes de terra, es van localitzar les restes d'un individu adult en l'interior d'una fossa rodejada d'algunes pedres, al qual, en una actuació clandestina, se li va extraure part del cap que devia portar adherit algun objecte metàl·lic a l'altura de l'orella, i les restes de dos xiquets, també alterades per actuacions clandestines i, almenys

	BP	1 σ	Med.	2 σ	Med.	
Beta-240409	3480 \pm 40	1878-1749	1814	1898-1691	1795	Tall 11–Tomba-os d'ovicaprí
Beta-240410	3340 \pm 40	1686-1537	1612	1737-1522	1630	Tall 11–Tomba-os humà
Kia-38217	3557 \pm 26	1944-1882	1913	2010-1777	1894	Tall 10–Tomba-os humà

Taula 1. Datacions radiocarbòniques.

un d'ells, per pràctiques agrícoles. Totes aquestes sepultures, a l'igual d'altres escampades pels vessants, segons informacions que no s'han pogut contrastar, no tenen aixovar, almenys en el moment de la seua excavació. Per la seua posició estratigràfica, aquestes tres sepultures han de relacionar-se amb el final del bronze tardà o l'inici del bronze final, ja que en el seu entorn es van arrebregar materials dispersos d'aquests moments, sovint desplaçats per l'aladre o acumulats pels clandestins.

Per acabar, a hores d'ara, podem afegir que les datacions radiocarbòniques obtingudes d'algunes de les sepultures del Tabaià —dutes a terme en el marc del projecte que sobre el grup argàric del Baix Segura s'impulsa des del MARQ d'Alacant—, permeten corroborar l'antiguitat de les pràctiques funeràries argàriques en l'assentament i fixar-les cap a l'horitzó del 2000 cal aC, clarament en sintonia amb el que ja s'havia avançat en aquest sentit a partir dels aixovars i dels materials arqueològics localitzats durant els treballs de camp (Hernández Pérez, 1990; 1997) (veure Taula1).

En concret, les tres datacions efectuades procedeixen de les dues tombes trobades en els talls 10 i 11. Al marge de dotar de cronologia radiocarbònica la seqüència d'ocupació en el jaciment, la tria d'aquestes dues tombes responia també a la possibilitat que oferien de relacionar-les-hi estratigràficament. No obstant això, les dates que han proporcionat han resultat controvertides, perquè les dues datacions que es van obtenir a partir de les restes òssies de la tomba del

tall 11 —una de l'esquelet i una altra d'un os d'ovicaprí pertanyent a l'aixovar carni depositat al costat del cadàver— a més de diferir considerablement en els seus respectius intervals a 1 σ i 2 σ , resulten més recents que la que ha proporcionat l'esquelet de la tomba del tall 10, estratigràficament superposada a l'anterior. A això s'uneix el fet que només un dels quatre intents efectuats per a datar l'esquelet de la tomba del tall 11 resultara fructífer, atès que la resta de les mostres no contenien, pel que sembla, col·lagen suficient. Tot això ens fa pensar que molt probablement les restes òssies d'aquesta tomba es troben afectades per àcids húmics que invaliden les dues dates que han proporcionat, especialment quan la datació de la tomba del tall 10 fixa un horitzó *ante quem* que necessàriament la situa amb anterioritat a c. 1900 cal aC.

Bibliografia

- ARANDA JIMÉNEZ, G. I ESQUIVEL GUERRERO, J.A. (2006): «Ritual funerario y comensalidad en las sociedades de la Edad del Bronce del Sureste Peninsular: la Cultura del Argar», *Trabajos de Prehistoria*, 63-2. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC), p. 117-133.
- BADAL GARCÍA, E. (1990): «Análisis anatómico de un fragmento de madera del yacimiento arqueológico de Tabayá (Aspe, Alicante)». En *Homenaje a Jerónimo Molina García*. Murcia: Academia Alfonso X el Sabio, p. 95-97.
- DE MIGUEL IBÁÑEZ, M^a. P. (2003): «Aspectos antropológicos y paleopatológicos de las inhumaciones prehistóricas del Tabayá (Aspe, Alicante)». En *Actas del VI Congreso Nacional de Paleopatología*. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid, septiembre 2001, p. 263-278.
- DELGADO RAAK, S. I RISCH, R. (2006): «La tumba n° 3 de Los Cipreses y la metalurgia argárica», *Alberca*, 4 (Lorca), p. 21-50.
- FURGÚS, J. (1937): *Col·lecció de treballs del P. Furgús sobre la Prehistòria Valenciana*. València: Diputació de València - Servei d'Investigació Prehistòrica (Treballs Solts, 5), p. 73.

- GARCÍA SÁNCHEZ, M. (1963): «El poblado argárico del cerro del Culantrillo en Gorafe (Granada)», *Archivo de Prehistoria Levantina*, X. València: Diputació de València, p. 69-96.
- GONZÁLEZ PRATS, A. I RUIZ SEGURA, E. (1995): «Urbanismo defensivo de la Edad del Bronce en el Bajo Vinalopó. La fortificación argárica de Caramoro I (Elche, Alicante)». En *Estudios de vida urbana*. Múrcia: Academia Alfonso X el Sabio (Cuadernos del Grupo de Investigación: Geografía e Historia del Urbanismo, 2), p. 85-107.
- HERNÁNDEZ PÉREZ, M.S. (1990): «Un enterramiento argárico en Alicante». En *Homenaje a Jerónimo Molina*. Múrcia: Academia Alfonso X el Sabio, p. 87-94.
- HERNÁNDEZ PÉREZ, M.S. I LÓPEZ MIRA, J.A. (1992): «Bronce Final en el Medio Vinalopó. A propósito de dos conjuntos cerámicos del Tabaia (Aspe, Alicante)». En *Estudios de arqueología ibérica y romana: homenaje a Enrique Pla Ballester*. València: Diputació de València - Servei d'Investigació Prehistòrica (Trabajos Varios, 89), p. 1-16.
- JOVER MAESTRE, F.J. I LÓPEZ PADILLA, J.A. (1997): *Arqueología de la muerte. Prácticas funerarias en los límites de El Argar*. Alacant: Publicacions de la Universitat d'Alacant, 128 p.
- LÓPEZ PADILLA, J.A.; BELMONTE MAS, D. I DE MIGUEL IBÁÑEZ, M^a. P. (2006): «Los enterramientos argáricos de la "Illeta dels Banyets" de El Campello. Prácticas funerarias en la frontera oriental de El Argar». En Soler Díaz, J.A. (coord.): *La ocupación prehistórica de la "Illeta de la Banyets" (El Campello, Alicante)*. Alacant: Diputació d'Alacant - Museu Arqueològic Provincial d'Alacant (MARQ) (Serie Mayor, 5), p. 119-171.
- MARTÍNEZ RODRÍGUEZ, A.; PONCE GARCÍA, J. I AYALA JUAN, M.M. (1996): *Las prácticas funerarias de la cultura argárica en Lorca, Murcia*. Lorca: Ayuntamiento de Lorca ; Cajamurcia.
- SCHÜLE, W. (1980): *Orce und Galera. Zwei Siedlungen aus dem 3 Bis 1. Jahrtausend v. Chr. im Südosten der Iberischen Halbinsel*. [Excavacions 1962-1970]. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.
- SIMÓN GARCÍA, J.L. (1997): «La Illeta: asentamiento litoral en el Mediterráneo Occidental de la Edad del Bronce». En Olcina, M. (ed.): *La Illeta dels Banyets (El Campello, Alicante). Estudios de la Edad del Bronce y Época Ibérica*. Alacant: Museu Arqueològic Provincial d'Alacant (Serie Mayor, 1), p. 47-131.
- SIRET, E. (1905): «Notas sobre la comunicación del Reverendo Padre Furgús, relativa a las tumbas prehistóricas de Orihuela». En Siret, E.; Siret, L. (1997): *Del Neolítico al Bronce (Compendio de Estudios)*. Mojácar: Arraéz Editores ; Ayuntamiento de Cuevas del Almanzora, p. 263-273.
- SIRET, E. I SIRET, L. (1890): *Las Primeras Edades del Metal en el Sudeste de España*. Barcelona.